

Karol Klauza

ORCID: 0000-0002-0969-5537

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Uobecnienie w ikonie jako jeden z istotnych motywów pastoralnej posługi Cerkwi*.

Wokół Jubileuszu mitrata Leoncjusza Tofiluka

Słowa kluczowe: Ikona–uobecnienie, Ikona–funkcjonalność, duchowość ikony,
teologia ikony

Uobecnienie jako fundamentalna kategoria liturgii i duchowości ikonicznej

Już dekret wiary – *horos* II soboru nicejskiego z 787 r. wywodził kult ikony z mocy Chrystusowego krzyża. Formuła „tak, jak Krzyż”, odnoszona do kultu poprzez ikonę, zakładała trwającą moc zbawczą, mającą swe źródło w tajemnicy paschalnej, wciąż żywej i oddziałującej swą sakramentalną energią¹. Z kenozy Syna Bożego ukazanej historycznie na Golgocie a dopełnionej widzialnymi, paschalnymi (Flp 2, 6–11²) znakami Zmartwychwstania i Wniebowstąpienia powstał ponadwiekowy fundament trwania tej zbawczej mocy – jej obecności podczas zmieniających się dziejów – jak z mocą podkreśla starochrześcijańska dewiza, przyjęta później przez kartuzów, „stat Crux, dum volvitur mundus”. A św. Paweł, jeszcze zanim powstał ewangeliczny zapis eucharystycznego daru Ostatniej Wieczerzy – podał w 1 Liście do Koryntian (11, 23–28) szczegóły ustanowienia sakramentu, jaki na tysiącach ołtarzy uobecnia i ponawia zbawcze efekty „Ukrzyżowanego Boga”.

* Podstawą pracy jest monografia Walerego Lepachina: В. Лепяхин, *Икона и иконичность*, Серед 2000. Elektroniczna wersja wydania dostępna w pdf. na stronie <<http://lepahin.com/monografii>>. W 2001 we Lwowie ukazał się ukraiński przekład tej książki, a w Szombathely fragmenty monografii pt. *Функции иконы*. Drugie wydanie całości, poprawione i uzupełnione, wyszło w Rosji w Sankt-Petersburgu w 2002 r. nakładem Optinej pustelni [red.].

¹ Por. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. I: *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II (325–787)*, red. A. Baron, H. Pietras SJ, Kraków 2002, s. 337–339, punkty 14, 15, 16.

² Identyfikacje biblijne wg Biblii Tysiąclecia.

Uobecnienie eucharystyczne stało się następnie w kulcie chrześcijańskim wzorem dla teologicznego uzasadnienia pozostałych sakramentów i sakramentaliów. Oznacza bowiem uobecnienie dzieła odkupienia (Jego Godziny i Jego Boskiej sprawy) pośród ludzkich uzależnień od grzechów indywidualnych i społecznych. Jak w pryzmacie ten strumień staurologicznej i eucharystycznej formy uobecniania się Boga, rozszczepia się na wiele dalszych znaków przemawiających do myślącego i wrażliwego duchowo człowieka. Takimi zbawczymi znakami – zdaniem wspomnianego soboru – stał się Krzyż Chrystusa, a na jego wzór są nimi ikony Bożej Rodzicielki, Aniołów i świętych. Przemawiają równie wyraźnie o aktualności zbawczej Chrystusowej godziny, dla której przyszedł, bo mówią, iż ta moc, Boża energia promieniująca z dzieła Jezusa Chrystusa, może kształtować na wieki wzorce ludzi świętych. Każde pokolenie może w ten sposób czuć się adresatem uobecniającej się Bożej energii promieniującej ze źródła, jakim jest Krzyż Chrystusa, karmiąc Ciałem i Krwią Eucharystii. Działa w duszy każdego, komu sumienie uświadamia głód transcendencji. Zaspokaja go ten, który Sam jeden Święty, który w świętości każdego spełnionego ucznia Chrystusa ukazuje wielość, różnorodność i autentyczność świętości samego Boga – „Mirabilis est Deus in sanctis suis” (Ps 67/68, 36).

Poza uobecnieniem Bożej energii płynącej z Krzyża i Eucharystii teologia odkrywa także inne czasy i miejsca dotknięcia Boga. To akty powołania do istnienia – zarówno ten globalny, którym zajmuje się teologiczna analiza dogmatyczna aktu stwórczego świata, jak ten indywidualny, personalny akt powołania do istnienia człowieka. Współdziałający w tym akcie Bóg sprawia, że owoc miłości mężczyzny i kobiety zostaje dopełniony duszą nieśmiertelną – podmiotem rozumowania, wrażliwości i pragnień na miarę wieczności. Podmiotem ustawicznie tęskniącym za powrotem do swego wiecznego źródła trwania i świętości.

Pomocą w tym ustawicznym pielgrzymowaniu świata i człowieka między powołaniem do istnienia a powrotem do Stwórcy są życiodajne znaki – owoce Słowa Wcielonego i Ducha Świętego – dostępne w sakramentach i sakramentaliach Kościoła. Ta żywa społeczność wzbogacona została sankcją związywania i rozwiązywania ludzkich sumień i działań nie tylko w wymiarze swego doczesnego trwania ale także na wieczność: „Cokolwiek zwiążesz będzie związane i w niebie, cokolwiek rozwiążesz będzie rozwiązane [...]” (Mt 16, 19). To uobecnienie z obszaru moralnego postępowania, mocą daru z wysoka, daje światło nadziei, że pozostając w społeczności eklezyjalnej, pozostaje się na drodze świętości, która zaczyna się tutaj, ale tam – w eschatologicznej sferze Kościoła – nie skończy się nigdy.

To właśnie liturgiczne i kanoniczne zarazem ikony ocaliły, pomimo burzliwych dziejów tego artefaktu, wizerunek ludzkich ideałów. Od „ludzkiego oblicza Chrystusa” – hipostazy Syna Bożego, poprzez Niepokalaną godność i życie Bogu-

rodzicy, poprzez antropomorficzne ingerencje aniołów i archaniołów, i wreszcie poprzez historycznych świętych apostołów, męczenników, wyznawców, doktorów i Ojców Kościoła, pośród których znaleźli się koryfeusze poezji, muzyki, ikonopisania dwóch tysiącleci, wywodzący się z wielu kultur i cywilizacji. Ta sfera ludzkiego oblicza świętości pozostaje wciąż otwarta. Ma walor zaproszenia, aby indywidualnym życiem dopełnić – a właściwie spełnić – otrzymane od Stwórcy wezwanie do wiecznej wspólnoty z Nim „twarzą w twarz” – do poznania sercem i odpowiedzią miłością na miłosierdzie Ojca, Syna i Ducha Świętego.

Ukazanie na ikonie tego uobecniającego się Odkupiciela i Zbawcy wymaga oczu serca, wrażliwych na światło Bożego Piękną. Wymaga sprawności artysty sakralizującego każdym pociągnięciem pędzla i dobozem barwy ukrytą pod nimi Tajemnicą. Spowity w ciszę modlitewnej kontemplacji zamysł ikonopisania oznacza zawierzenie, natchnieniem Ducha Świętego, bez którego nie można nie tylko wymówić „Panem jest Jezus”, ale tym bardziej rościć sobie prawa do wizualizacji tej prawdy. Tak trudno dziś, zwłaszcza w świecie artystycznym, o mądre milczenie i namysł twórczy dotykający transcendencji. Nieliczni są w stanie sprostać temu wyzwaniu. Gdy jednak zdołają pokonać ograniczenia ludzkiej słabości i zamkną z powodzeniem pisanie tego, czego doświadczyli duchowo, wówczas ich świadectwo podnosi stopień wrażliwości każdego, kto zdoła rozpoznawać zawarte w ikonie idee, widząc, czując i inspirując swoje działanie zainicjowane kontemplowaną ikoną. Podnosi na wyższy poziom poczucie tożsamości eklezjalnej wspólnoty uczniów Chrystusa.

W ujęciu mitrata Leoncjusza, fundatora i dyrektora Policealnego Studium Ikonograficznego w Bielsku Podlaskim „chrześcijaństwo nie istnieje bez ikony”³. W środowisku powielającym organizację i ducha „ikonograficznych szkół klasztornych”⁴ przyjmuje się paradygmat aksjologiczny, zgodnie z którym „stanowi ona artefakt zrodzony z modlitwy i niosący symbolikę wypracowaną przez setki pokoleń twórców”⁵. Powstają, „by wyrazić wielowymiarowość duchową”⁶. Jednym z tych wymiarów jest bez wątpienia zaistnienie przestrzeni bosko-ludzkiego spotkania: Bóg kenotycznie zstępuje w przestrzeń ikony, poprzez którą mocą swej zbawczej energii czyni z niej miejsce i czas samoudzielania się Kościołowi i duszy modlącego się ikoną człowieka wierzącego. Swą energią Chrystus działający w znakach dotyka za pośrednictwem ikony (zwłaszcza sanktuaryjnej) duszy modlącego się człowie-

³ *Policealne Studium Ikonograficzne w Bielsku Podlaskim*. Wywiad z o. Leoncjuszem Tofilukiem, <<https://www.youtube.com/watch?v=hBncdW88-DQ>> (dostęp 17.11.2021).

⁴ *Szkoła Pisania Ikon w Bielsku Podlaskim*, <www.youtube.com/watch?v=lwMreB7SRao> (dostęp 17.11.2021).

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

ka, który przystępuje do tego spotkania z obciążeniem swych uzależnień, ale także z nadzieją przeobóstwienia. Z tego spotkania naznaczonego duchowością ikony, zwłaszcza w kontekście świętej liturgii, człowiek zostaje obdarowany obecnością i miłosiernym udzielaniem się Bożego Ducha – źródła *vitae et sanctitatis* – życia i świętości. Przypomina mu o tym wydłużona perspektywa ciała ikonowego prototypu, czyniąca z ludzkiego ciała rodzaj łącznika między niebem i ziemią. Gdy są to ikony, ukazuje samą twarz Prototypu – wówczas ta więź z niebem kieruje wzrok serca na oczy ukazane w ikonie, pozwalające docierać do głębokości istnienia świętego, która to świętość nie jest niczym innym, jak doskonałą miłością. Wszak „oczy są zwierciadłem (światłością) duszy” (Mt 6, 22). Ta kardiognoza – poznanie sercem – ma, zdaniem Twórcy Szkoły Ikonopisania, wartość poznawczą.

Ewangelia i życie świętych są zachowane w prawdziwej ikonie i promieniują ich życiem i prawdą. Naturalistyczne malarstwo świeckie i religijne ukazuje piękno tego świata, lecz piękna tego nie sposób dostrzec poza jego Twórcą. Tak jak Chrystus i święci z pustyni ukazują nam sens życia, tak ikona pomaga ujrzeć inny świat – świat Boży i Pustynię w świecie doczesnym⁷.

W duchowości tej Szkoły ujawnia się związek wielorakich funkcji ikony z odkrywanym przez teologię uobecnieniem działających nieustannie Ojcem, Synem i Duchem Świętym, w syntonii z pozostałymi znakami sakramentalnymi.

Uobecnienie w ikonie a jej eklezjalna funkcjonalność

Wspólnotowy charakter Kościoła oparty na mistycznej współpracy – *communio sanctorum* – na ziemi i w niebie, pozwala teologii identyfikować bogactwo oddziaływań ikony kanonicznej. Szkoła o. Leoncjusza w kontekście polskiej teologii ikony pisanej kolorami, ale także wyśpiewanej w Hajnówce podczas kolejnych edycji spotkania chórów prawosławnych, odsłoniła bogatą funkcjonalność duchową i pastoralną wizualności (i audialności) obrazowania tajemnicy bosko-ludzkich spotkań w symbolach, znakach i brzmieniach duchowych. Rosyjski uczyony z Szegegu, Walery Lepachin, uważa, że wspomnianą funkcjonalność ikony odkrywamy w różnych kręgach jej oddziaływania⁸. Wyczylił on następujące funkcje ikony:

1. dogmatyczna (догматическая функция)⁹ – polega na wizualizacji dogmatów, w pełni uzasadniając paralelne do słowa komunikowanie treści zbawczych. Do analiz Lepachina, dodajmy własne spostrzeżenie, że wysoką rangę tej funkcji

⁷ *Policealne Studium Ikonograficzne w Bielsku Podlaskim*: <www.pomaturze.pl/szkola/policealne+studium+ikonograficzne+w+bielsku+podlaskim/175:0> (dostęp 17.11.2021).

⁸ В. Лепачин, *Икона и иконичность*, Серед 2000.

⁹ *Ibidem*, s. 284–285.

podkreśla praktyka Kościoła polegająca na aplikowaniu czasownika *pisać* do procesu powstawania tego artefaktu. To specyficzne pisanie pędzlem i farbami, przy wykorzystaniu kanonicznych *podlinnków* wprowadza do społeczności wierzących uobecnienie doktryny zawartej w Biblii, nauczaniu świętych soborów, papieży i teologicznych autorytetów Ojców Kościoła i naznaczonych świętością życia hierarchów i pasterzy Ludu Bożego. Ten rodzaj funkcjonalności ikony zachowuje swą wartość dla wszystkich denominacji chrześcijańskich – a ostatnio także dla różnych wspólnot Kościołów reformowanych. Ikona stanowi bowiem ważne źródło badań historii dogmatów. Jej zaś duchowe oddziaływanie w czasach współczesnych niesie ze sobą nadzieję na doświadczenie chrześcijańskiej ekumenii środowisk teologicznych.

2. katechetyczna (вероучительная функция)¹⁰ – stanowi eklezjalne rozwinięcie funkcji dogmatycznej. Zdaniem cytowanego autora pozwala zrozumieć *jak wierzymy*. Po historycznym rozejściu się tradycji Kościołów Zachodniego i Wschodniego ikona silniej ujawnia przestrzeń i wspólnoty prawosławne. Dodajmy od siebie, że w zakresie tej funkcji od XX wieku zauważa się znamienne zbliżenie postaw wiary wyrażające się szerszym użyciem ikony kanonicznej w praktyce pastoralnej katolików, a nawet niektórych inicjatyw protestanckich (*vide praxis* ikonowa Wspólnoty w Taize).
3. poznawcza (познавательная функция)¹¹ – wskazuje na oddziaływanie ikony na sferę gnozeologiczną i informacyjną. Odpowiada to możliwościom poznawczym człowieka, uzależnionym poprzez swą cielesność od wstępnego poznania zmysłowego. Zdaniem Lepachina na Zachodzie realizowana była jako „Biblia dla analfabetów” (*Biblia pauperum*). Także na Wschodzie, zgodnie z orzeczeniem VII soboru powszechnego funkcja ta, poprzez rozpisanie ornamentacji obiektów sakralnych, pozwalała dostrzegać treści objawione i głoszone w Kościele. Możemy dziś dodać do tej interpretacji wymowę ikonografii chrześcijańskiej angażującą się w misyjność Kościoła, co przy postępującej ateizacji oznacza skuteczne wsparcie innych posług, służących spełnianiu misyjnego nakazu Chrystusa.
4. świadczona (свидетельская функция)¹² – w analizowanym tekście autor wywodzi ją z retoryki *Corpus Iohanneum*, w którym dzieło redakcji Ewangelii spełnia się jako świadectwo tego, co oglądał i czego doświadczył Umiłowany Apostoł Chrystusa. Wyraża to formuła „cośmy widzieli [...] i czego dotykały nasze dłonie”. Dla naszych zaś analiz funkcja ta związana jest z genezą każ-

¹⁰ Ibidem, s. 285–286.

¹¹ Ibidem, s. 286–287.

¹² Ibidem, s. 287.

dej ikonowej wypowiedzi ikonopisa. Zwraca bowiem uwagę na autentyczność świadectwa piszącego ikonę i jego zdolność do kardiognozy, o której następnie będzie świadczyć pisaniem barwą i kształtem.

5. przepowiadania (проповедническая функция)¹³ – Lepachin zwraca uwagę na ambiwalencję obrazu i słowa w funkcji przepowiadania: słowo prowadzi do ikony, homilia, katecheza to rodzaj słownej ikony. Z kolei ikona z natury swej staje się bezsłownym przepowiadaniem, dzięki światłu wprowadza w ciszę kontemplacji wymowę prototypu. Wartość tej funkcji ma w sobie element działania Ducha Świętego, co wskazuje na Jego obecność wszędzie tam, gdzie dokonuje się pouczenie Parakleta, nauczanie w społeczności Cerkwi, nawet jeśli ma ono miejsce na prywatnej modlitwie wierzącego.
6. cerkiewna (храмовая функция)¹⁴ – w klasycznym rozumieniu zawiera w sobie trzy aspekty (cerkiew jako ikona, ikona w cerkwi, ikona jako główny powód zaistnienia świątyni sanktuaryjnej). Wspomniane aspekty, naszym zdaniem, dobrze dokumentują teologiczne odniesienie do uobecnienia Bożej obecności i instrumentalnego wykorzystania ikony w komunikowaniu Bożego oddziaływania w świątyni. Najintensywniej ujawnia się ono w sanktuariach, gdzie nie ręką ludzką uczynione ikony Zbawiciela i Jego Świętych są oknami nie tylko dla poznania, ale i dla pozyskania duchowych mocy nawrócenia, trwania w dobrym, a niekiedy także fizycznego uzdrowienia. Zwłaszcza aspekt traktowania architektury jako obrazu, ikony przestrzeni, w której *sacrum* i *profanum* współistnieją dla potrzeb bosko-ludzkiego spotkania liturgicznego, służącego uświęceniu przestrzeni parafii, regionu, narodu, świata (*vide* wielkie sanktuaria narodowe i światowe).
7. liturgiczna (богослужебная функция)¹⁵ – to funkcja ściśle związana z poprzednią, cerkiewną, ale wnosząca do niej aspekt działania, obrządku według norm i zasad ustanowionych przez Cerkiew. Funkcja odsłania dwa swoje aspekty: ikona w trakcie liturgii oraz liturgia jako całość stająca się ikoną. Dodajmy od siebie, że ten rodzaj wizualności poprzez gesty, procesje, brzmienia śpiewów, czytań, recytacji, zapach kadzideł dostosowanych do pór dnia i typu celebracji, dialogi celebransów z wiernymi i wreszcie procesje przenoszące sakralność liturgicznych działań poza mury świątyni w obrzędach Jordanu, poświęcenia pól i domostw – wszystko to czyni z liturgii ikonyczną przestrzeń angażującą ludzi wokół *sacrum*. Szczytowy punkt ten rodzaj ikonizacji osiąga w sprawowaniu Eucharystii, zwłaszcza, gdy jej celebrowanie wychodzi *in aper-*

¹³ Ibidem, s. 287–288.

¹⁴ Ibidem, s. 288–289.

¹⁵ Ibidem, s. 289–290.

to – poza świątynię, by objąć ramami tej liturgicznej ikony liczne tłumy uczestników. Na Zachodzie przypisuje się takim zdarzeniom wizualność „Mszy nad światem”¹⁶.

8. antropologiczna (антропологическая функция) – według Lepachina wynika ona z przesłanek biblijnych o Adamie i o wcieleniu Syna Bożego. Bazuje na cytatach biblijnych zawierających w sobie semantykę obrazu: Rdz 1, 26 oraz Kol 1, 15. Wprowadza to do analiz teologicznych paradygmat stworzenia człowieka na obraz Boży oraz objawioną prawdę o ludzkiej hipostazie Syna Bożego. W Jezusie, Synu Bożym i Synu Bogurodzicy Maryi Niewidzialny Bóg zyskuje ludzką twarz. Ta ludzka twarz świętych na ikonach obrazuje wieloraką postać świętości ludzkiej jako efektu przebóstwienia. Dodajmy, iż antropologiczny aspekt ikony stanowi ożywienie naturalnej w człowieku nadziei na spełnienie się celu stworzenia człowieka i osiągnięcie przez wierzącego obietnicy zbawienia. Stąd też specyficzna proporcja ciała świętych na ikonach – wydłużona między ziemią i niebem, niekiedy z rozszerzoną szyją dla przepływu bogactwa Ducha, z czołem znacznym umownie mądrością i rozumem, z gestami dłoni wskazującymi na wyznawaną Trójcę i dwie natury Słowa Wcielonego. To także symboliczna barwa oraz dobór i udrapowanie szat postaci lub ich brak w przypadku ukazywania radykalizmu świętych pustelników i jurodiwych.
9. teologiczna (богословская функция)¹⁷ – w ujęciu cytowanego autora zawiera ona w sobie elementy wcześniej wyodrębnionych funkcji (dogmatycznej, wyznaniowej, poznawczej, liturgicznej i antropologicznej). Jednakże dodaje do nich element namysłu nad rozjaśnianiem tajemnicy Boga. Od siebie dodajmy, że dzieje się tak nawet, jeżeli orzekanie o tym osobowym przedmiocie poznania dokonywać się będzie w stylistyce teologii apofatycznej. W techni-

¹⁶ Z pozycji duchowości zakonnej pojęcie to rozwinął m.in. Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) w swym jednym z najważniejszych tekstów, napisanych na Dalekim Wschodzie w 1923 r.: *La Messe sur le monde*, Descelle de Brouwer Paris 1997: „Mon calice et ma patène, ce sont les profondeurs d’une âme largement ouverte à toutes les forces qui, dans un instant, vont s’élever de tous les points du globe et converger vers l’Esprit. Qu’ils viennent donc à moi, le souvenir et la mystique présence de ceux que la lumière éveille pour une nouvelle journée Un à un, Seigneur, je les vois et les aime. [...] Je les évoque, ceux dont la troupe anonyme forme la masse innombrable des vivants ; ceux qui viennent et ceux qui s’en vont ; ceux-là surtout qui, dans la vérité ou à travers l’erreur, à leur bureau, à leur laboratoire ou à l’usine, croient au progrès des Choses, et poursuivront passionnément aujourd’hui la lumière.[...] Recevez, Seigneur, cette Hostie totale que la Création, mue par votre attrait, vous présente à l’aube nouvelle. Ce pain, notre effort, il n’est de lui-même, je le sais, qu’une désagrégation immense. Ce vin, notre douleur, il n’est encore, hélas ! qu’un dissolvant breuvage. Mais au fond de cette masse informe, vous avez mis un irrésistible et sanctifiant désir qui nous fait tous crier, depuis l’impie jusqu’au fidèle : „Seigneur, faites-nous un”.

¹⁷ В. Лепехин, *Икона...*, s. 290–291.

ce wyrazu przy pomocy warsztatu ikonopisa będzie to oznaczało użycie odpowiednich atrybutów (np. hetoimasja/etimazja, trójdzielny promień, Łono Abrahama, Prawica Boża, różnokształtne aureole), barw (złota i bieli) i miejsca w obrazowaniu (zwornik kopuły centralnej dla *Pantokratora* czy *Oranty* w absydzie wschodniej). Osobne znaczenie teologiczne posiada wizualizacja Trójcy Świętej w kanonie staro- i nowotestamentowym, owocująca (zwłaszcza w średniowieczu) niekanonicznymi wersjami *Tricephalusa* lub ich współczesnymi trawestacjami artystycznymi, nawiązującymi jedynie do kanonicznych, ortodoksyjnych przedstawień. Ta funkcja w naukach kościelnych stanowi fundament uzasadniający potrzebę teologii ikony, gwarantującej poprawność interpretacji źródeł biblijnych i doktrynalnych Kościoła. Nie wystarcza do tego celu metodyka interpretacji plastycznego artefaktu dokonywana przez historię sztuki. Ta bowiem dyscyplina świecka nie ma wystarczających metod dla analizy rzeczywistości duchowej ikony. Co najwyżej może być nauką pomocniczą w późniejszym, pogłębionym, teologicznym badaniu semantyki ikony. To badanie może mieć w efekcie postać słownej interpretacji, ale równie znaczące okazuje się poznanie w obszarze kardiognozy i mistycznego dyskursu, przechodzącego od modlitwy, przez kontemplację po mistyczne spotkanie. Przekracza ono wymiar *teo-logiczny* i pozwala dotknąć wymiaru *teo-kalotycznego*. Nie ma w nim formowania pojęć – istnieje zaś duchowe doświadczenie przebóstwiającego spotkania. Świadcstwa mistyków chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu potwierdzają autentyczność tego wymiaru.

10. historyczna (историческая функция)¹⁸ – dla Lepachina to funkcja związana z obecnością i znaczeniem poszczególnych konkretnych ikon np. Bogurodzicy: Włodzimierskiej, Iwerskiej, Poczajowskiej, Smoleńskiej, Znak, Tychwińskiej, Kazańskiej, Feodorowskiej, Dońskiej dla dziejów Cerkw i państwa. Te sanktuaryjne ikony poza dokumentowaniem ingerencji Bożej Rodzicielki w istotnych momentach historii uświęcają regiony, w których się znajdują. Przez analogię, możemy odnieść tę kategorię funkcji ikony także do ikon greckich, syryjskich, ormiańskich, gruzińskich, koptyjskich, etiopskich i z innych współczesnych miejsc kultu prawosławnego. Dodajmy, że tę funkcję spełniają ikony w sanktuariach Kościoła na Zachodzie, gdzie kult ikon chrystologicznych (np. Chrystusa Miłosiernego), mariologicznych (np. w krajach, które obrały Maryję za swą Królową) i świętych (wywodzących się z tradycji kulturowej i cywilizacyjnej miejsca) są źródłem pamięci historycznej, budując na jej fundamencie tożsamość wyznaniową i pokoleniową.

¹⁸ В. Лепехин, op. cit., s. 292.

11. militarna (воинская функция) – w analizowanym tekście wyszczególnia się przede wszystkim związek wybranych ikon (głównie Maryjnych) z historią wojskowości i wojen. Możemy więc przyjąć, że chodzi tu o palladyczną (opiekuńczą) funkcję ikony, w której pokłada się nadzieję na zwycięstwo lub choćby oddalenie wrogów. To zastosowanie ikony znane było w pokonstantyńskiej stolicy Cesarstwa Wschodniego. Wielokrotnie wykorzystywano je w historii Rusi i Rosji oraz innych krajów słowiańskich. Militarny charakter ikony ujawnił się też w próbach wizualizacji maryjnego tytułu Walecznej Hetmanki¹⁹ oraz wyobrażeń Archanioła Michała – Archistratega. Niekiedy stosowany był zwyczaj zawieszania przy sanktuarijnych ikonach trofeów wojennych po odniesionym zwycięstwie. Podobnie ozdabiano sanktuaria orderami i odznaczeniami wojskowymi, dając wyraz wierze w pomoc okazaną podczas zmagania wojennych.
12. pamięci (напоминательная функция)²⁰ – wywodzi ją Lepachin z horosu II soboru nicejskiego, wykazując aspekt ontyczny i psychologiczny. To bowiem wizualizacja hipostazy Syna Bożego, łącząca naturę boską z ludzką odwołuje się do ustawicznej pamięci wydarzenia historycznego, w którym „Słowo stało się ciałem” za sprawą Ducha Świętego w łonie Bogurodzicy. Greckie określenie pamięci – *anamnesis* – tak ważne dla liturgii chrześcijańskiej na Wschodzie i Zachodzie, znajduje swój bogaty nurt mistyczny w ikonie. Dzięki ikonie także psychologiczna relacja wierzącego z ikoną służy psychologicznemu powracaniu do minionych wydarzeń, czyniąc z nich element rzeczywistego przeżywania w nowych okolicznościach życia. Przedmiotem tego ustawicznego przypominania staje się Bóg, Królestwo Niebieskie, osoba Bogurodzicy, Aniołów i świętych. Aby żyć ustawicznie w tej bosko-ludzkiej sferze pamięci, ikony umieszczano w instytucjach, szkołach, sklepach, zapalając przed nimi żywy płomień pamięci, który wyróżniał je pośród innych możliwych ornamentacji. Na wykorzystywanie funkcji pamięci wskazuje też ukształtowanie się ususu tzw. ikon podróżnych, często o określonych rozmiarach i zabezpieczonych przez zniszczeniem. Dodajmy, że współcześnie znacznie wzrosła przestrzeń oddziaływania na pamięć i na kontakt z ikoną poprzez jej obecność w wielu gatunkach, sięgających po technologię informacyjnych (np. dokumentowanie historii ikony, prezentacja szkół ikonologicznych i ikonograficznych – w tym także Szkoły założonej przez o. Leoncjusza; blogi prowadzone przez teologów, ikonopisów i zwolenników duchowości ikony).

¹⁹ Opiewana w *Akatyście*, zyskała ikonografia maryjna własną ikonę wykorzystującą atrybuty zbroi.

²⁰ В. Лепехин, *op. cit.*, s. 293–294.

13. pośredniczenia (посредническая функция)²¹ – która dla Lepachina posiada aspekt ontologiczny i psychologiczny. Uzasadnienia dla pośrednictwa ontologicznego upatruje w tajemnicy wcielenia, zgodnie ze stwierdzeniem w Corpus Paulinum (1 Tym 2, 5) o Jezusie Chrystusie jedynym pośredniku między Bogiem i ludźmi. Jednakże teologia po określeniu natury ikony w ślad za interpretacją Pawła Florenskiego, widzi w niej granicę między światem widzialnym i niewidzialnym. Ikona, zwłaszcza w swej wymowie chrystologicznej stanowi szansę – jako okno i brama – między tymi światami. Powiela niejako bosko-ludzki charakter osoby Syna Bożego w tajemnicy wcielenia. Jak pisze Lepachin: „Ikona to miejsce spotkania Boga i człowieka [...] Boga zstępującego z człowiekiem wstępującym. Ta funkcja łączy w sobie poprzednio wyróżnione funkcje: świadczenia, pamięci oraz modlitewną i cudotwórczą”. Warto dodać, że funkcja ta dotyczy nie tylko ikon tematycznie związanych z osobą Chrystusa, ale ujawnia się we wszystkich ikonach, ponieważ każda ma swoje odniesienia do tajemnicy Syna Bożego – jest w genezie chrystologiczna. W aspekcie psychologicznym tej funkcji, Lepachin odwołuje się do Ewangelii św. Mateusza 18, 20: „Gdzie dwóch albo trzech gromadzi się w imię moje, tam jestem pośród nich”. Ikona stanowi wizualne świadectwo tej obecności działającego Pana ze wszystkimi jej zbawczymi konsekwencjami. W obyczajowości wschodnich Słowian, jak zauważa Lepachin, gość przychodzący do gospodarzy szukał wzrokiem Pięknego Kąta komnaty, by znakiem krzyża uczcić obecnego Chrystusa i uszanować Jego obecność. W miejscu tym rodziny przechowywały ikonę otrzymaną podczas sakramentu małżeństwa, którą byli błogosławieni na nową, płodną drogę życia. W posagu małżonki na pierwszym miejscu wliczano ikony ofiarowane młodemu, które później stanowiły „sakralne” miejsce ich domostwa. Także w dokumentach potwierdzających fundację cerkwi i klasztorów, na pierwszym miejscu wliczano ofiarowane na ten cel ikony.
14. rodzinna (родовая, семейная функция)²² – ikona towarzyszyła człowiekowi przez całe jego życie, co po części tłumaczy wielość zachowanych artefaktów sakralnych pomimo obrazobórczego szaleństwa rewolucji październikowej i późniejszej polityki ateizacji społeczeństwa. Uratowano wiele ważnych ikon, niekiedy z narażeniem życia i pomimo wielu niedogodnościami wywożono je w bezpieczniejsze miejsce. Ocalone, spłacają dziś dług wdzięczności, ożywiając najpierw życie rodzinne, a następnie społeczne. Już w momencie narodzenia się człowieka często powstawała pierwsza związana z nim ikona, lokalny

²¹ Ibidem, s. 294–295.

²² Ibidem, s. 295–296.

ikonopis sporządzał mianowicie ikonę patrona narodzonego dziecka na desce odpowiadającej jego wzrostowi, dlatego zwaną „miarową”. Wykorzystywano ją podczas udzielania sakramentu chrztu. Rodzinna seria takich ikon stanowiła zarazem pamięć o udzielaniu się Bożej pomocy w historii konkretnej rodziny i była wciąż otwarta na nowe pokolenia. W przypadkach chorób i rodzinnych modlitw o uzdrowienie kładziono ikony na chorującym. Ikonami udzielano wielokrotnie rodzicielskiego błogosławieństwa najpierw zaręczonym, potem nowożeńcom. To przenikanie świeckich uwarunkowań życia, losów ludzkich błogosławieństwem Boga za pośrednictwem ikony pozwalało przekraczać uciążliwości pracy i życia poprzez wpisywane w nie Boże energie.

15. gospodarska (хозяйственная функция)²³ – ściśle związana z funkcją rodzinną jest także funkcja gospodarska, którą Lepachin odnosi do ikonologicznej duchowości prawosławia rosyjskiego w warunkach pracy rolnika, hodowcy, rzemieślnika. Przytacza na ten temat znane mu przykłady z praktyk społeczności wiejskiej. I tak np. ziarno na nowy siew stawiano w Pięknym Kącie zatykając w pojemnik ikonę i modląc się o bogaty urodzaj. W przypadku hodowli – cielaka po urodzeniu przynoszono przed domowe ikony, gdzie gospodyni trzykrotnie odmawiała modlitwy i dopiero potem przenosiła go do miejsca dalszej opieki. Zauważmy, że współcześnie rozwija się praktyka posiadania osobistej ikony, towarzyszącej zwolennikom duchowości ikony w codziennej modlitwie „wszystkich rzeczy i spraw”.
16. użytkowa (прикладная функция)²⁴ – związana jest z procesem produkcji ikony, gdyż ikona stanowi jedną z gałęzi sztuki malarskiej, specyficzną a zarazem wykorzystującą elementy tej sfery kultury, wpływa na kierunki wyrazu artystycznego, zarówno w sztuce wysokiej, jak i popularnej. Specyfika ikony jako obrazu dotyczy przygotowania materiałów malarskich, desek, farb, złocień, lewkasu, niekiedy osobnego werniksu, pędzli. W sferze antropologicznej – możemy dostrzec potrzebę edukacji artystycznej i duchowej ikonopisa jako narzędzia wizualizacji idei pochodzących z natchnień Ducha Świętego. W każdym z wymienionych działań przygotowywania do pisania ikony istnie-li specjaliści, niekiedy dziś zapomniani, np. tzw. *znamienszczyk*, doskonalący się w kopiowaniu starych ikon i *podlinników*, i przenoszeniu tych szkiców na pokrytą lewakszem deskę. Podobnie istniała specjalizacja w kładzeniu złocień na ikonę. Użytkowa funkcja ikony wyrażała się także w inspirowaniu rzeźby sakralnej zwłaszcza, jak zauważa Lepachin, na przełomie XIV i XV wieku było

²³ Ibidem, s. 296–297.

²⁴ Ibidem, s. 297–298.

to związane z budową pięciorzędowych ikonostasów. Kolejnym elementem sztuki sakralnej było ukształtowanie się zdobienia ich metalowymi pokryciami, tzw. *ryzami* lub *sukienkami*. Zwłaszcza ikony sanktuaryjne zyskiwały drogie sukienki, stanowiące niekiedy oryginalną specjalizację wykonania i doboru symboliki. Wskażmy od siebie stosunkowo wczesne formy zastosowania metaloplastyki i emalierstwa w ikonach gruzińskich, co z pewnością było owocem tych sztuk, sięgających w tamtym regionie czasów antycznych. Wiele takich artefaktów chronionych jest w górskich cerkiewkach, nieznanymi szerszemu ogółowi, zwłaszcza zaś katalogom sztuk. W praktyce wykonania ikon na Rusi niekiedy zastępowano nośnik drewniany kamiennym, zwłaszcza na kamieniach szlachetnych, jak agat, onyks i inne. Uzupełnieniem sfery użytkowej funkcjonalności ikony, dla Lepachina, są różne formy handlowego zaspokajania popytu na te artefakty. Od kramów na rynkach średniowiecznych miast, poprzez tzw. cerkiewne kramy, po wyspecjalizowane ośrodki pisania ikon przy klasztorach lub uznanych warsztatach rzemieślniczych. Z czasem wykształcił się zamknięty krąg właścicieli ośrodków pisania i handlu ikonami, z własną wizją rozwoju tego rynku, niekiedy niezależnie od programów pastoralnych Cerkwi. Etnologowie XIX wieku dobrze udokumentowali to środowisko, np. w pracach Sergieja W. Maksimowa.

17. uświęcająco-emocjonalna (священно-эмоциональная функция)²⁵ – ważnym elementem w akceptacji ikony jest jej wpływ na utwierdzenie wiary. Odpowiada to duchowo-fizycznej naturze człowieka, zauważa Lepachin, wymagającej nie tylko pokarmu materialnego, ale także duchowego. To wymóg wrażliwości płynącej z wyższych przejawów działania duszy ludzkiej. Istniejące w ikonie bodźce fizyczne nie mają celowości same z siebie, ale są podporządkowane dynamizmowi wiary i zdolności do mistycznego kontaktu z ikoną. Dodajmy od siebie, że w praktyce pastoralnej Cerkwi wykorzystuje się tę funkcjonalność nie tylko do inspiracji w pojmowaniu wiary, ale także do sprawowania uświęcających działań w postaci np. błogosławieństw ikoną podczas chrztu, sakramentu małżeństwa, ważnych wydarzeń w życiu indywidualnym, rodzinnym i społecznym. Dodajmy, że w Kościele Katolickim w Polsce taki uświęcający aspekt miała peregrynacja ikony Bogurodzicy Częstochowskiej po wszystkich parafiach podczas dziewięcioletniej nowenny przed tysiącleciem chrztu Polski. Podobne inicjatywy miały i mają miejsce także w Cerkwi Prawosławnej i innych Kościołach wschodnich.

²⁵ Ibidem, s. 299–300.

18. modlitewna (молитвенная функция)²⁶ – to najbardziej popularna funkcja ikony, powszechnie dostępna i najczęściej wykorzystywana w dwóch aspektach, o których pisze Lepadchin: modlitwy przed ikoną oraz ikoniczności modlitwy słownej. Modlitwa przed ikoną stwarza naturalny, ontologiczny kontakt z Bożą obecnością. To zasadniczy efekt tajemnicy uobecnienia – przychodzący na spotkanie z człowiekiem w ikonie Bóg zaprasza do dialogu modlitewnego, w którym dochodzą do głosu ludzkie postawy religijne uwielbienia, czci, prośby czy prześlągania. Zasadnicze znaczenie ma sam prototyp ikony, zapewniając modlitwie przed ikoną kontekst chrystologiczny, mariologiczny, hagiograficzny czy angelologiczny. Każda postać modlitwy przed ikoną: słowna czytana, słowna śpiewana, milcząca kontemplacja i mistyczne trwanie w Bogu – wszystkie one tworzą wyjątkową przestrzeń modlitwy. Jej najbardziej uroczystą formę stanowi wspólnotowa liturgia, zgodna z odwiecznymi, sprawdzonymi co do skuteczności kanonami. Psychologicznie zaś równie ważna jest modlitwa osobowa, indywidualna w środowisku najbliższym wierzącemu. W takiej modlitwie zawiera on swą kondycję religijną i swoje problemy Bogu uobecniającemu swą uświęcającą energię człowiekowi. Fundamentem autentyczności tego procesu są słowa św. Jana Damasceńskiego: „Cześć oddawana obrazowi przechodzi na jego Prototyp”. Horos II soboru nicejskiego uczynił tę zasadą swoim doktrynalnym przekonaniem²⁷. Drugi z aspektów modlitewnych zwraca uwagę na proces stawania się słownej modlitwy, wpisanej w dialog bosko-ludzki, rodzajem słownej ikony. Towarzyszy nam przekonanie, że aspekt ten rzeczywiście spełnia się, gdy w przestrzeni liturgicznej rozbrzmiewają słowa psalmów, ikosów, troparionów, hymnów i tekstów Apostoła i Ewangelii. One to w duszach wspólnoty religijnej i ponad nią kreślą rodzaj ikony brzmień, naznaczonych harmonią i pięknem. Zawsze pozostaje ona w syntonii z tekstem liturgii i z ideami wyrażonymi w pisanych ikonach. Tę samą funkcję modlitwy stającej się słowną ikoną realizuje poezja sakralna (niekiedy również śpiewana), ale częściej docierająca do ogółu szerszego niż wspólnoty wierzących. Literacka postać tych słów przybierających postać modlitwy dla wielu, zwłaszcza niewierzących, odgrywa rodzaj pre-ewangelizacji i niekiedy inspiruje do bliższego kontaktu z rzeczywistą ikoną w atmosferze cerkiewnej liturgii. Wiele nawróceń XIX i XX wieku nosiło taki właśnie charakter.

²⁶ Ibidem, s. 300–301, zob. też s. 92–94, 159–218.

²⁷ Zob. H. Paprocki, *Związki pomiędzy ikoną, teologią i liturgią*, „Elpis” 13, 2011, s. 39–58.

19. cudotwórcza (чудотворная функция)²⁸ – dochodzi do głosu głównie w środowiskach sanktuaryjnych: miejscach w naturze, w cerkwiach i klasztorach, w uznanych eklezjalnie miejscach działania Bożej, zbawczej i uzdrawiającej energii. Na gruncie historii języka cerkiewnosłowiańskiego jedno z pierwszych zestawień słów *ikona cudotwórcza* przypisane ikonie Bogurodzicy Włodzimierskiej (wcześniej Wyszogrodzkiej) wyznaczyło topos ikon, przez które realnie, prawdziwie i mistycznie Bóg wspomagał ludzki los swoją przebóstwiającą mocą. Dodajmy, iż fakt związany z kontekstem mariologicznym na długie wieki związał predylekcję prawosławia ruskiego i rosyjskiego z osobą Orędowniczki, Wspomożycielki, Walecznej Hetmanki i Opiekunki – Matki. Zdaniem Lepachina każda ikona ma cudotwórczy charakter. Cudowność bowiem zależy od współdziałania Boga i człowieka, który z wiarą określa swoje potrzeby i niedole, oczekując, że zyska Bożą pomoc w swoich działaniach na rzecz przyszłego, oczekiwanego dobra. Czasami to uwolnienie od nałogu i grzechu, niekiedy dyskomfort duchowy lub niesprawności fizyczne. Wielość form Bożej pomocy pozostaje tajemnicą Jego Opatrzności nad światem i miłosierdzia. To ostatnie niekiedy uprzedza ludzkie zwracanie się do Boga, przez cud modlitwy przed ikoną staje się „nieoczekiwaną radością”. Część ikon sanktuaryjnych, w swej funkcji cudotwórczej staje się obiektem wyjątkowych, przeczących naturze działań: ikona „płacze”, wydziela święty olej, krwawi, jaśnieje jaskrawym światłem lub incydentalnie wywołuje fizyczne zjawiska – tryskające uzdrawiające źródło, cud słońca i in. Trzeba wszakże mieć na uwadze nadrzędność cudotwórczości duchowej ikony, gdzie bezpośrednio dochodzi do głosu wspomaganie działania na drodze uświęcenia i przebóstwienia.
20. estetyczna (эстетическая функция)²⁹ – jest związana z psychologicznym reagowaniem człowieka na postrzegane piękno. Kulturowe, estetyczne normy tego piękna, proporcjonalne do duchowo-zmysłowej natury człowieka w ikonie związane są odwróconą perspektywą wychodzącą z ikony i docierającą przez widzenie do serca człowieka, gdzie kardiognozą ubogaca duszę człowieka. Podlinniki i kanoniczność ikony są zarazem normą piękna w swojej prostocie i naturalności barw, na które nakłada się złoty kolor transcendencji. Podobnie jak w mądrości Objawienia Starego i Nowego Testamentu Mądrość Boża zawarta w prostych słowach kreśli kolejne dogmaty – tak też estetyka plastyczna ikony, równie niezmienna i kanoniczna – zapewnia docieranie zarówno do Prawdy, jak i do *Kalokagatii* (Piękna powiązane z Dobrem). Ikony

²⁸ В. Лепехин, op. cit., s. 301–302.

²⁹ Ibidem, s. 302–305.

przetrwały różne zagrożenia istotne dla ich funkcji estetycznej – były niszczone w ikonoklazmie wschodnim VIII, IX wieku i zachodnim XVI wieku. Podlegały deformacjom na Zachodzie poprzez rezygnację z kanoniczności form, przez co ikonografia Kościołów tego regionu – Katolickiego i Reformowanego w XVI–XX wieku – doznawała estetycznych skutków świeckiego malarstwa doby renesansu, baroku, oświecenia, czasów nowożytnych. W tym czasie, głównie w wieku XIX w Prawosławiu zaznaczył się nurt tzw. okcydentalizacji ikony. Z estetycznego punktu widzenia został on przewyżniony, a powrót do pierwotnych kanonów rodzi nadzieję na wspólny powrót do estetycznej intuicji II soboru nicejskiego, soboru nie podzielonego chrześcijaństwa, którego postanowień w sprawie ikon jeszcze nie do końca zrealizowaliśmy.

21. literacka (литературная функция)³⁰ – Lepachin stara się porządkować relację *słowa* (literatury) do *ikony* w siedem aspektów: słowo jako ikona, słowo jako werbalna geneza ikony, słowo w ikonie jako tytuł i tekst, ikona jako tekst niewerbalny, ikona jako źródło-osnowa-uduchowienie literatury cerkiewnej, różne gatunki literackie liturgii jako ikony werbalne, ikona w rosyjskiej literaturze. To wciąż aktualny kontekst analizy kulturowej, ale i teologicznej związków ikony ze słowem. Zwrócenie nań uwagi to niewątpliwa zasługa Lepachina, doszukującego się korespondencji sztuk (plastycznej i literackiej) w wielowiekowej ich relacji od czasów Ojców Cerkwi i twórców pierwszych fresków i wyobrażeń ikonicznych. Każdy z wymienionych przez Lepachina aspektów posiada bogatą dokumentację. Stanowią one przedmiot ikonologii dogmatycznej wymagającej znajomości patrologii, ale także hymnografii, homiletyki i dziejów rozwoju literatury różnych kultur, w których rozwijały się chrześcijańskie Kościoły. Dziś dzięki internetowi jesteśmy w stanie szybciej i dokładniej poznawać dorobek sztuk plastycznych, muzycznych i literackich budujących wspólną syntezę w postaci ikony. Bogactwo teologicznego namysłu Ojców Kościoła i późniejszych, uznanych autorytetów prowadzi rozwój tych sztuk w kierunku doskonalszego ukazywania ikonicznego charakteru Kościoła postrzeganego wzrokiem, słuchem i obyczajowością jako przedsmak Królestwa Niebieskiego. Dla ikonopisów oznacza to miejsce uprzywilejowane, gdyż dysponują oni najbardziej trwałym historycznie, wizualnym warsztatem wyrażania ortodoksji.

³⁰ Ibidem, s. 305–308.

Wnioski

1. Wstępna analiza uobecnienia w ikonie Prototypu, dzięki zachowaniu kanonu i pod wpływem duchowego przygotowania ikonopisa czyni z ikony skuteczne narzędzie wspomagania dzieła sakramentalnego przeobstwienia w Kościele.
2. Uobecnienie prowadzi do odkrywania wielorakiej funkcjonalności ikony. 21 jej typów wypracowanych w analizach Walerego Lepachina, dopełnione refleksjami autora niniejszego opracowania, pozwalają uporządkować akademickie refleksje nad teologią pastoralnego wykorzystania ikony w duchowości osobistej, rodzinnej i społecznej.
3. Środowisko Szkoły Ikonograficznej o. Leoncjusza od 30 lat służy tworzeniu przestrzeni tak rozumianej funkcji ikony. Stanowi ona nie tylko wsparcie w zakresie kanonicznego ikonopisania, ale także inspiruje instytucjonalne życie duchowością ikony.

SUMMARY

Karol Klauza

**Presentation in the Icon as One of the Important Motives of
the Church Pastoral Service.
In the Anniversary of Archpriest Leoncjusz Tofiluk**

Keywords: Icon, real presence of iconic Prototype, icon's functionality, iconic spirituality, theology of icons

In the article, the author focuses on relations between real presence of iconic Prototype and functionality of icons described by V.V. Lepachin in monography entitled *Икона и иконичность* (Seged 2000).

This aspect plays an important role in pastoral activity of archpriest Leoncjusz Tofiluk, the Foundateur of Iconographic School at Bielsk Podlaski in Poland since 1991. The school is a very important place for promotion of iconological spirituality not only in Orthodox Church but also for Catholic and Protestants communities.